

Innledning

Frank Meyer

Næs Jernverksmuseum

Er arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelsen på Agder egentlig noe å bruke tid på? Er ikke de to tidligere agderfylkene først og fremst lik bonde-, bedehus- og badekultur? Denne antologien ønsker å bidra til å endre på dette synet: Agder var og er et industri- og arbeiderfylke.

Tidligere forskning har studert viktige enkeltpersoner, milepæler og tidsrom av det som utgjør historia om arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelsen på Agder. Slik har de fire publiserte bøkene i sjubindsverket *Agders historie* (1991–2007) kastet lys på vanlige mennesker i historia; mennesker som livnærte seg av ulike former for arbeid.¹ Det samme gjelder ulike by-, lokal-, nærings- og bedriftshistorier som har blitt skrevet i de siste årtiene.² Også i denne rapportserien har viktige øyeblikk og avsnitt i arbeidets, arbeidernes og arbeiderbevegelsens historie på Agder blitt omtalt og analysert. Likevel fins historia om arbeiderbevegelsen på Agder (i entalls form) ennå ikke.

Er det da ikke bare å raske sammen det som fins av forskning, skrive det sammen og få det ut mellom to permer? Dette vil utvilsomt være en

---

1 Så langt har disse fire bøkene utkommet i serien: Torbjørn Låg, *Agders historie 800–1350*, Kristiansand: Agder historielag, 1999. Ingeborg Fløystad, *Agders historie 1641–1723: bønder, byvekst og borgarar*, Kristiansand: Agder historielag, 2007. Bjørn Slettan, *Agders historie 1840–1920. Ansikt mot sjøen, grunnfeste i jorda*, Kristiansand: Agder historielag, 1998. Kjell-Olav Masdalen, *Agders historie 1920–1945: mellomkrigstid og okkupasjon*, Kristiansand: Agder historielag, 1991.

2 Se litteraturen Harald Rinde viser til i sitt bidrag.

viktig del av det som må gjøres framover; samtidig ville det ikke være nok. For vi skyter på et mål som forflytter seg i terrenget. Hvordan vi forstår hva temaet arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelsen handler om i dag har endret seg, og det har muligens til og med blitt vanskeligere å nå målet om en altomfattende historie om emnet.³

Begrepet arbeid peker, i tråd med nye tilnærminger i faget, ut over det industrielle arbeidet og inkluderer en rekke former for arbeid som en tidligere ikke har vært viet like mye oppmerksomhet. Innflytelsen fra kvinnehistoria har spilt en viktig, og kanskje avgjørende rolle for denne åpningen av perspektivet. For kvinnelig arbeid var gjennom store deler av historia (men sjølsagt ikke utelukkende) knyttet til reproduksjon av familien, det vil si arbeid i hjemmet, på småbruket og gården. Det var blytungt og langt arbeid, og historia om det kvinnelige arbeidet, eller kvinner på Agder, er heller ikke skrevet.⁴

Parallelt med at forskere har åpnet for å studere mangfoldet av arbeidsformer, har en også utvidet perspektivet når det gjelder organisasjons- og protestformer. Mens historikere i 1970- og 1980-åra var mer opptatt av den moderne arbeiderbevegelsen i nokså snever forstand (det vil si partier, fagbevegelsen og den kooperative bevegelsen), har det i den siste tid blitt mer vanlig å rette søkelyset mot vanlige menneskers former for kollektiv handling. Vi kan, med Edvard Bull den yngre, snakke om at interessen i dag i større grad gjelder mange slags «mennesker uten makt».⁵ Studier av Lofthusreisinga og thranittene på Sørlandet kan være eksempler på dette. Det første var et bredt, folkelig opprør mot øvrigheten i åra 1786–1787. Årsakene var matmangel, høyt skattetrykk og en parasitær elite. Det andre opprøret, båret fram av Marcus Thranes arbeiderforeninger i åra 1849–1851, var en opprørsbevegelse der håndverkere var i flertall. Bakgrunnen for oppslutningen på Agder var en sterk økning i folketallet, en akutt økonomisk krise og arbeidsledighet, radikale, politiske strømninger i samtida, økende politisering og demokratisering av folket, og økende tendenser til foreningsdannelse – «assosiasjonsånden».

3 Meyer 2018.

4 I den forbindelse er det på sin plass å understreke at redaktøren og arrangørene av konferanse-serien Agderseminaret på tross av gjentatte forsøk ikke har lyktes med å få belyst kvinners arbeid gjennom flere artikler eller å få inn bidrag fra flere kvinnelige forfattere.

5 Bull d.y. 1970/1981.

Thranittenes krav var moderate og snarere liberale enn revolusjonære. Begge opprør ble, som kjent, raskt og brutalt slått ned.⁶

En tredje endring i studier av arbeid og arbeidere gjelder tida: Forskere i dag ser ingen grunn til å innsnevre studiet av underklassen i vid forstand til tida etter industrialiseringen. Det fins ingen gode grunner til ikke å studere mennesker uten makt i tida før den industrielle revolusjon. Disse perspektivendringene preger også denne antologien.

Harald Rindes kapittel revurderer Agder som industriregion. I motsetning til det populære bildet av Agder som et jordbruks- og feriefylke, påpeker Rinde at industrien både har vært og er svært viktig i regionen. Dersom en tar utgangspunkt i hvor stor andel de industriansatte utgjør av alle yrkesaktive i dag, kommer Agder på fjerdeplass blant de norske fylkene. Utelater en bergverksdrift og oljeutvinning, klatrer Agder opp på andre plass! Rinde følger industrihistoria fra omtrent 1700 og gir en samlet oversikt over bransjer og sentrale bedrifter fram til i dag. Den intellektuelle ferden tar utgangspunkt i skipsbygging og jernverksdrift i det østlige Agder på 1700-tallet, fortsetter med innføringen av dampmaskinen og etableringen av mekaniske verksteder, tekstilindustri, bryggerier og bakerier i Kristiansand og omegn på 1800-tallet; overgangen til mer kapitalkrevende industrier, særlig i treforedlingen og den elektrometallurgiske industrien rundt 1900; omstrukturering til en næringsstruktur med små og mellomstore bedrifter (blant annet hvitevarer) i mellomkrigstida; og gjennomslaget for fartøysbygging og oljeindustri (leverandørindustri) med et tyngdepunkt i Vest-Agder. Ufattelig nok for de fleste utenforstående, erklærte en av gründerne Kristiansand til å være det nye Houston.

Knut Dørum's bidrag tar opp allmuens kamp mot øvrighetsstaten mellom 1500 og 1800. Dørum kaller denne kampen for statsbygging nedefra. Arbeidere – bryggearbeidere, daglønnere, tjenestefolk, husmenn og innerster (innlosjerende) med flere – sto i tidlig moderne tid sjelden fram som en egen sosial gruppe. Men sammen med sjøleiene gårdbrukere og leilendinger dannet arbeiderne det som ble kalt «allmuen». Som Dørum skriver, ble arbeidere synlige under matopptøyene mellom 1790 og 1813, og det var arbeidere som sto sentralt under opptøyene ved bergverk på

---

6 Johnsen 2018.

1600- og 1700-tallet. Ellers var det bønder som utgjorde hovedtyngden i de fleste opptøyer og opprør på denne tida. Fra 1770 og fram til 1814 ble også embetsmenn og borgere en viktig del av kampen nedenfra. De utfordret på avgjørende måter eneveldet, til dels i samspill med allmuen. Den bredt definerte allmuen kjempet fram et visst spillerom for sivilsamfunnet, hvor det fantes rettssikkerhet og ytringsfrihet, som også var rammen for det arbeiderne kunne tillate seg og måtte forholde seg til.

Ved siden av skipsfart og trelast, var jernverkene den næringen som preget agderfylkene mest i tidlig moderne tid. Emnet for *Frank Meyers* bidrag er arbeiderne på det største av de fem jernverkene på Agder, Næs jernverk, på slutten av 1700-tallet. Utgangspunktet for analysen er at jernverket fra midten av århundret opplevde svært gode tider, samtidig som forskjellen mellom de materielle levekåra «øverst» og «nederst» i verksamfunnet økte. Hvordan reagerte arbeiderne på denne utviklingen? Med bakgrunn i en nasjonalt enestående kilde – Næs jernverks justisprotokoll – kan en se fire ulike reaksjonsmønstre hos arbeiderne for å møte høyere arbeidspress og en signifikant forverring av arbeiderfamiliens materielle kår: individuell virkelighetsflukt, individuell oppsetsighet, til løp til kollektiv motstand og opprør. På motsatt side, hos verksledelsen, kan en parallelt se en økende oppmerksomhet omkring – og kanskje også redsel for – sabotasje fra arbeidernes side.

I motsetning til det mange tror, var ikke Sørlandet noe geografisk tyngdepunkt for Hans Nielsen Hauges (1771–1824) tilhengere. Bare rundt Evje og Hornnes fikk han nevneverdig oppslutning. Venneflokket på omtrent 20 stykker dannet den hardeste kjernen i Hauge-rørsla på Agder og utviklet en særegen arbeidskultur. *Björg Seland* undersøker hvordan venneflokket på Fennefoss levde av og arbeidet i det knappe tiåret mellom 1804 og 1813. Haugianerne opprettet og drev ei mølle for produksjon av klutepapir, og dessuten ei kornmølle og et sagbruk. Fra et liknende foretak på Eiker, som også ble drevet av haugianere, kom kunnskap, inspirasjon og også arbeidsfolk. Innflytterne ble til viktige ressurspersoner og utgjorde muligens et flertall av arbeiderne. Eierskapet lå derimot i lokale hender. Venneflokket arbeidet og drev virksomheten etter kristelige idealer. Dessuten forsøkte de å åpne bygdefolket for Hauges budskap om vekkelse og omvending. Arbeidskulturens særtrekk viste seg i

fordeling av oppgaver og organisering av arbeidsstyrken, og dessuten i hvordan menneskene levde sammen og forholdt seg til lokalsamfunnet. Vennene bodde sammen i et slags kollektiv. Dagene var delt i faste økter med arbeid og bønn. På messesøndager kunne en eller flere fra venneflokken stå fram og tale på kirkebakken. Kveldene gikk med på oppbyggelige møter som til dels også sto åpne for bygdefolket. Denne nærmest klosteraktige leve- og arbeidsformen markerte et skille overfor lokalsamfunnet rundt. Som Seland skriver, kan dette peke fram mot senere tider, da splittelse mellom «oss» og «de andre» og den mangfoldige religiøse og kulturelle pluralismen ble typisk for Sørlandet og Norge.

Karl Ragnar Gjertsen tegner i sitt bidrag opp historia til «Huset ved Ormetjern» i Arendal, der 29 utsendinger fra 14 ulike arbeiderforeninger i Kristiania, Kristiansand, Bergen og Arendal møttes og stiftet Det forenede norske Arbeiderparti den 21. august 1887. Huset ble bygd som et forsamlingslokale for IOGT-losjen «Sigholts Minde». Særlig Arendalskrakket i oktober 1886 førte til en spontan radikalisering av vanlige mennesker i Arendal. I «Huset ved Ormetjern» samlet arbeidere, avholdsfolk, Venstre-tilhengere og kapteinsfruer seg etter krakket for å diskutere, skriver Gjertsen. Arbeiderforeningen «Samhold» ble stiftet, og hendelsene avløste hverandre fram til august 1887, da forløperen til Arbeiderpartiet så dagens lys. Det var fire krav som sto på partiprogrammet: først og fremst innføring av allmenn stemmerett i Norge for både kvinner og menn; dernest kravet om åttetimers arbeidsdag og en «arbeiderbeskyttelseslov»; videre tollfrihet for «nødvendighetsartikler» og progressiv skatt; til slutt kunngjorde partiet sin vilje til å støtte «berettede og anerkjendte» streiker. Det skal ha vært 600 mennesker til stede. Som Gjertsen påpeker, er husets betydning som kulturminne så godt som glemt i dag, samtidig som utviklingen av demokratiet i Norge er uløselig knyttet til «Huset ved Ormetjern».

Sørlandets store menn har blitt omtalt i en rekke sammenhenger – ingen nevnt, ingen glemt. I denne antologien trekker *Alf Kjetil Igland* fram en av Sørlandets nesten glemte, men betydningsfulle kvinner, Magnhild Hagelia. Igland argumenterer for at Magnhild Hagelia kan stå fram som en typisk representant for den politiske arbeiderbevegelsens forankring på «grasrota» i mellom- og etterkrigstida. I «den sosialdemokratiske

orden» (B. Furre) var det fullt ut mulig for småkårsfolk å klatre fra bunnen til toppen av samfunnet. Hagelia vokste opp i fattigdom på Gjerstad i Aust-Agder. I 1950 var hun ei av bare sju kvinner som fikk fast plass på Stortinget. Hun var den første kvinnelige stortingsrepresentanten fra Agder, og skulle bli den eneste kvinne fra Sørlandet de fire periodene hun satt. Hva var det som gjorde denne karrieren mulig? Ifølge Igland var det et sammentreff av ulike, sammenvevde faktorer: store personlige evner; målrettet, hardt arbeid i mange organisasjoner, til tider ved siden av full jobb; og enkelte ytre omstendigheter. Men det var også viktige politiske saker som gjorde at Hagelia fikk gjennomslag i en mannsdominert verden. Som kristen totalavholds- og kvinnesakskvinne, som ville forbedre kåra til hjemmearbeidende kvinner, appellerte Hagelia sterkt til velgerne på Agder.

En av de røde trådene i antologien er de virksomme innflytterne og hvordan de preget arbeidet på Sørlandet. Bidragene til Harald Rinde, Frank Meyer og Bjørg Seland påpeker at industriell virksomhet, og dermed nye former for arbeid, var knyttet til regional eller internasjonal tilflytting og kontakt. *Marianne Tønnessen* følger emnet migrasjon inn i samtida. Med utgangspunkt i Statistisk sentralbyrås tall skisserer Tønnessen innvandringen til Agder i de siste tiåra, ser på hvordan det går med Agders innvandrere i arbeidslivet, og retter søkelys mot utvandringen fra Agder i den seneste tid. Tallet på innvandrere i Agder har økt kraftig de siste tiåra og nærmer seg 40 000 mennesker. Det vil si at omtrent hver åttende innbygger i Agder er innvandrer. De største gruppene kommer fra Polen, Syria, Tyskland, Eritrea og Danmark. Innvandrerne preger også arbeidslivet på Agder. Nesten hver sjuende av Agders sysselsatte er født i utlandet og har kommet som innvandrer. Omtrent to av tre av Agders innvandrere i alderen 20–66 år er i jobb, og dette er litt lavere enn for innvandrere generelt i Norge. På den andre sida er det små lønnsforskjeller mellom innvandrere og «innfødte» på Agder sammenliknet med resten av landet. Tallenes tale er klar på at utvandringen fra Agder til utlandet er lavere enn innvandringen fra utlandet til Agder. Årlig utvandrer 1000–1500 mennesker fra Agder. Det er ikke bare «innfødte» som drar fra Agder, men også innvandrere fra utlandet. Blant innvandrerne som bodde på Agder i 2015 er det i dag omtrent like mange som har vandret

videre til utlandet som til andre deler av landet. Disse «transmigrantene» er særlig kjennetegnet ved at de har lav inntekt og/eller har høy utdanning. En forklaring kan være at høyt utdannede innvandrere opplever vansker med å finne seg jobb som passer til utdanningsnivået i Agder.

Innvandring til Agder er også et emne i *Dagfinn Homdal Svanøes* kapittel og da som underliggende variabel for visse problemer arbeiderbevegelsen har med organisering av arbeidere på Agder. Svanøes bidrag beskriver aktuelle vansker LO opplever med verving av medlemmer, rekruttering av tillitsvalgte, etablering av tariffavtaler, skolering, representasjon og styrking av kampkraften. Når det gjelder innvandrerne, er det ikke nødvendigvis migrantene sjøl som er problemet, men at useriøse arbeidsgivere utnytter disse for å øke profitten. Dette gjelder særlig i bemanningsbransjen, for eksempel i jordbruk. Samtidig fins det også kulturelle forskjeller som kan hemme rekruttering til fagbevegelsen. I mange land er arbeidsgivere svært fiendtlig innstilt til fagforeninger, noe som fører til lav organisasjonsgrad (andel fagorganiserte i arbeidsstyrken) i disse landene. Erfaringene sitter i hodene på innvandrerne og kan føre til at mange er skeptiske til faglig organisering i Norge, sjøl i bedrifter som pleier et tillitsfullt samarbeid med fagforeninger.

Innvandring er bare en av flere utfordringer som fagbevegelsen møter på Agder. Generelt skårer landsdelen dårlig på de faktorene som erfaringsmessig gjør rekruttering lett og gir en høy organisasjonsgrad. For eksempel er det få store bedrifter i Agder, der det er enklest å rekruttere medlemmer til fagbevegelsen. Andre strukturelle faktorer virker i samme retning, slik som at det er færre kvinner i arbeid og flere kvinner i deltidsstillinger; at utdanningsnivået er lavere i landsdelen enn ellers i landet; at det er en høyere andel uførepensjonister i arbeidsfør alder, og en høyere andel unge som mottar ytelser fra Nav enn i Norge ellers.

Til slutt sliter fagbevegelsens organisasjonsarbeid på Agder, som i resten av landet, med problemer knyttet til såkalte kreative selskapsstrukturer og plattformøkonomien. Begge deler bidrar til å svekke arbeidstakernes strategiske posisjon, gjøre den enkelte til en del av «prekariatet» og dermed til å undergrave velferdsstaten.⁷

---

7 Standing 2011.

Antologien har sitt opphav i Agderseminaret 2021. Agderseminarene har blitt arrangert av Forskernettverk Agder siden 2006 for å fremme forskning om og formidling av Agders historie. Nettverket omfatter i dag samtlige av landsdelens institusjoner med faghistorikere i staben: ARKIVET freds- og menneskerettighetscenter, Aust-Agder museum og arkiv, Næs Jernverksmuseum, Statsarkivet i Kristiansand Vest-Agder-museet og sjølsagt Universitetet i Agder. I tillegg kommer Historisk forening Agder (HIFO-Agder). Rådet for Forskernettverket, med representanter fra de ulike organisasjonene, har bidratt under planleggingen og gjennomføringen av seminaret. Navnlig har dette vært Trond Bjerkås, Maria Björkroth, Kjetil Grødum, Thomas V.H. Hagen, Berit Eide Johnsen, Frank Meyer, Thomas Olsen, Kristoffer Vadum og Gunhild Aaby. En stor takk går til forlagsredaktør Maria Braadland for effektivt og hyggelig samarbeid, og til en anonym fagfelle som har gitt verdifulle tilbakemeldinger til forfatterne. Til slutt vil jeg, på vegne av Forskernettverket, også takke Universitetet i Agder for raus støtte som gjorde denne utgivelsen mulig.

Nes Verk, oktober 2022

Frank Meyer

Referanser

- Bull d.y., E. (1981). Historisk vitenskap foran 1970-årene. I E. Bull d.y, *Retten til en fortid. Sosialhistoriske artikler* (s. 29–41). Universitetsforlaget. (Opprinnelig utgitt 1970)
- Johnsen, B. E. (2018). Marcus Thrane og Arbeider-Foreningerne på Agder. I B. Seland (Red.), *Opprør og opposisjon under enevelde og demokrati* (s. 131–158). Cappelen Damm Akademisk.
- Meyer, F. (2018). Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie 40 år, Arbeiderhistorie 30 år. Et bidrag til forståelsen av det norske historiske felt. *Arbeiderhistorie*, 22, 89–107. <https://doi.org/10.18261/issn.2387-5879-2018-01-06>
- Standing, G. (2011). *Prekariatet – den nye farlige klassen* (R. Salomonsen, Overs.). Res Publica.